

УДК 94(100)"1914/1919":355.257.7

ТЕРЕЗИН І ТАЛЕРГОФ – ТАБОРИ СМЕРТІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Сурнін В. Б. (Ужгород)

Стаття розкриває деякі маловідомі сторони російського руху в Галичині на рубежі XIX-XX століть, а також причини його розгрому австро-угорською владою в роки Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, Галичина, русини, геноцид, концтабори, Талергоф, Терезин.

Перша світова війна по праву увійшла в історію як одна з її ключових подій. Вона грубо, по-варварськи переформатувала світ, дала старт таким процесам громадського життя, які й

сьогодні визначають світову еволюцію. Мається на увазі, передусім, рух до глобального ринку, де переміщенню товарів і прибутків ніщо не заважає. На початку XX ст. цьому принципу

протистояв імперський принцип. З точки зору adeptів глобалізму одне з головних завдань Першої світової якраз і полягало в тому, щоб знищити великі імперії і на їхньому місці створити дрібні національні держави, з якими було б легко управлятися. В результаті, як відомо, це завдання було успішно вирішене. Причому звертає на себе увагу той факт, що зруйнованими виявилися не лише Німецька, Австро-Угорська, Османська імперії, що протистояли Антанті чотири роки, але й Російська імперія, яка стояла разом із Великобританією та Сполученими Штатами Америки по один бік барикад. Причину цього «непорозуміння» ми легко знайдемо в планах глобалістської еліти, які вона й не приховувала. Ще наприкінці XIX ст. в англійській газеті «Truth» («Правда») з'явився памфлет під назвою «Сон Кайзера». Кайзер програв війну, їде в потягу до Англії, де житиме в робочому будинку. І він дивиться на карту, де замість Німеччини – дрібні національні держави, на місці Австро-Угорщини – дрібні національні держави, а на місці Росії – пустиеля.

Велика система «Росія», як бачимо, також опинилася на шляху глобалізму, і саме тому була зметена з політичної карти світу. Але зводити все тільки до протистояння глобалістського та імперського принципів було б невірно. Росія, навіть будь вона на початку XX ст. не монархією, а чисто парламентською республікою, все одно не влаштувала б Захід. В його плани світового домінування Росія ніяк не вписувалася. І хіба не це ми спостерігаємо сьогодні у випадку Російської Федерації?

Захід ще з часів Івана Грізного розглядав Росію як свого геополітичного конкурента й усюди, де тільки міг, протистояв їй усіма доступними засобами. Одним із них було розз'єднання східнослов'янського етносу, в тому числі шляхом мутації історичної пам'яті окремих його гілок. Історична дійсність така, що в роки Першої світової ця діяльність отримала, деяким чином, завершені та зримі контури.

Як не дивно, ця тема в літературі, присвяченій Першій світовій війні, посідає нікчемно мале місце. Можна навести сотні й тисячі публікацій, де увагу дослідників зосереджено тільки на так званих «вузлових питаннях». Скажімо, в 1962 р. в Нью-Йорку вийшла книга Барбари Такман «Серпневі гармати», яка в розпал Карибської кризи не випадково привернула увагу американського президента Джона Кеннеді. Уся вона – викладена автором концепція «випадковостей», фатальних помилок, які привели до Першої світової війни [17]. У свою чергу, відомий історик М. Яковлев у монографії "1 серпня 1914" детально написав про військово-стратегічні і технічні аспекти чотирирічного протистояння Антанти та її

суперників, уперше в радянській історіографії висвітлив роль масонів у російській революції [27]. Нарешті, сучасний російський автор, доктор історичних наук, професор А. Уткін підготував комплексне, майже 700-сторінкове дослідження про події 1914-1918 рр., де читач знайде силу-силенну корисної інформації [23]. І ніде – за винятком окремих боязких спроб [10, 14] – ні слова про те, що відбувалося, наприклад, у Галичині перед війною, що змусило бігти звідти десятки тисяч людей при відступі російської армії в 1915 р., яка доля чекала на тих, хто через низку обставин не зміг цього зробити й т. п.

Знаменно, що український історик Юліан Тарнович у своїй історії лемківщини, що вийшла в 1936 р. й була перевидана в 1998 р. у Львові, цілу главу присвятив Першій світовій війні, проте нічого не сказав про історію Талергофського табору, згадуючи лише побіжно про муки в Талергофі, хоча серед жертв було безліч лемків (історична самоназва – руснаки, русини) [21, с. 20-223]. Тим часом, аналіз трагічних подій вікової давності на території Галицької (Червоної) Русі нині більш ніж коли-небудь актуальний.

Спершу нам доведеться дати коротку історичну довідку про те, що являли собою землі, на яких в 1914-1916 рр. розгорнулися грандіозні за своїми масштабами й наслідками наступально-оборонні операції Південно-Західного фронту російської армії. Відправною точкою для нашого аналізу буде констатація того факту, що східнослов'янське населення Галичини (приблизно відповідає території сучасних Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей України) справдавна було складовою спільноту руської цивілізації. Переселенці зі староруських князівств заселили передгір'я Карпат ще за часів Київської Русі. Частина з них здолала Карпатський хребет і поклала початок існування Угорської (Підкарпатської) Русі, яка не мала, втім, державного оформлення [9, с. 206-207]. До сказаного можна додати, що самі Карпати угорський автор XIII ст. Симон Кеза іменує "Руськими горами" (Ruthenorum alpes).

Після краху «метрополії» під ударами монголо-татарської кінноти ці землі опинилися під владою католицької Польщі та язичницьких литовських князів. У литовській державі православні руські спочатку користувалися культурною автономією. Проте це тривало недовго. У 1385 р. в результаті «шлюбної угоди» між Великим литовським князем Ягайлом і польською королевою Ядвігою було укладено Кревську унію. Тепер Ягайла проголосили ще й королем Польщі, а його князівство увійшло до складу Польського королівства, де католицька церква дістала статус державної релігії. Почався наступ на православ'я, який набув у рамках Речі Посполитої

найвитонченіших і найбрутальніших форм.

Однією з них став примус православних до підписання «унії», тобто угоди про перехід у підпорядкування римського папи з одночасним збереженням візантійської літургійної традиції богослужіння церковнослов'янською мовою. Люблінська унія 1569 р., що остаточно скасувала самостійність Литовського князівства і підпорядкувала Литву впливу Польщі, прискорила процес колонізації та латинізації руської знаті. Вже до кінця XVI ст. усі соціальні верхи (магнати й пани) Галичини змінили обрядовість, перейшли з православ'я в католицизм [25, с. 56-60].

Що стосується духовенства і простого люду, то вони, як могли, чинили опір тиску Ватикану. В їхньому середовищі, всупереч обставинам, продовжувала жити ідея спільноруської єдності, ідея, яка має метафізичний вимір. Її збереженню і зміцненню в протидії католицькому геноциду особливу роль зіграли православні братерства Західної Русі – корпоративні об'єднання православного духовенства і мирян. Вони багато чого зробили і для практичного втілення в життя цієї ідеї. Так, випускник Львівської православної братської школи, вчений чернець, який мав енциклопедичну освіту, Памва (Павло) Беринда (помер у 1632 р.) є автором першого руського словника – "Лексикон славеноруський або слів тлумачення". А цивільний шриффт, розроблений Львівським братством на рубежі XVI-XVII століть, було введено Петром I як цивільний алфавіт для усієї Росії [4, с. 29].

З братствами була пов'язана і діяльність багатьох галичанських святителів. Серед них – легендарна особа XVI ст., уродженець Судової Вишні (зараз – Львівська область), автор багатьох богословських творів Іоанн Вишенський. Він вів гарячу полеміку з католиками та уніатами, написав близько 20 яскравих послань, які відрізняються захоплюючим, своєрідним, патріотичним словом і глибоким болем за долю народу Південно-Західної Русі. У XVII ст. одним із ревних захисників православ'я був ректор і викладач латинської мови в Школі львівського братства Іов Борецький, який став Київським митрополитом. У 1624 р. він звернувся до московського уряду з чолобитною про допомогу православному населенню України і проханням приєднання України-Русі до Московської держави [24, с. 227].

У відповідь польська шляхта приступила до нещадних репресій проти православних, які зберігали свою національну та релігійну ідентичність. Протягом 30-40 рр. XVII ст. православні братства позбавлялися прав і привілеїв; потім здійснювалася «кадрова революція» в рядах священнослужителів, яка

привела до заміни православних священників греко-католиками. Єдина православна ієрархія збереглася в Білорусі, деякий час трималося Львівське братство і Манявський скит, який прозвали «Карпатським Афоном», але незабаром були зломлені й вони [4, с. 36].

Багато православних жителів Галичини, не бажаючи розлучатися з вірою своїх предків, «натовпами» бігли за Карпати, де в «непрохідних доти» горах заснували села на межах Марамороша, Березької, Унгварської та Земплінської областей (комітатів) Угорщини і зміцнили, таким чином, слов'янську складову населення Угорської Русі [9, с. 208-209].

Чимало його представників зробили запаморочливу кар'єру в Російській імперії. Серед них – юрист і філософ Петро Лодій, перший ректор столичного університету і сенатор; Михайло Балудянський, директор Ришельєвського ліцею в Одесі та Ніжинській гімназії вищих наук; Іван Орлай, директор Головного петербурзького педагогічного інституту; Василь Кукольник, наставник Петра II, онука Петра I; дипломат Іван Зейкан та інші. Очевидно, їхня ментальність і мова органічно вписувалися у спільноруське середовище того часу, що протягнулося, за образним висловленням Д. І. Зубрицького, «від Карпат до Камчатки» [5, с. 80].

У 1772 р. стався розподіл Польщі, і велика частина Галичини (загальною площею 80 тис. км²) відійшла до Австрійської імперії. «Австрія, – писав один із видатних діячів галицько-руського відродження Я. Головацький, – прийняла Галицько-Перемишльську або Червону Русь вже не як російську область з живою народністю, що розвивається, але як напівпольську провінцію, в якій задавлена, поневолена, принижена Русь ледве подавала ознаки життя» [6, с. 6].

На відміну від поляків, австрійський уряд аж до угорського повстання 1848 р. визнавав єдність галичан із рештою руського світу. Їх офіційно називали «Russen» – тобто руськими, або русинами. Так само називало себе і корінне місцеве населення [14, с. 184]. З приводу походження цього етноніма сучасні етнографи і лінгвісти розійшлися в думці. Наприклад, американська енциклопедія «Коламбія» виходить з того, що русини – це окремий від росіян та українців східнослов'янський етнос. Проте як бути з тим фактом, що етнонім «русин» згадується в літературних пам'ятках вже з X ст. і застосовується по відношенню до всіх східних слов'ян (зокрема, в текстах договорів із греками князя Олега (912 р.) – сім разів, князя Ігоря (945 р.) – шість, у збірці правових норм Київської Русі, відомій як «Руська правда», – неодноразово) [16, с. 75]. З огляду на багато причин і особливостей як історичного, так і

природно-географічного характеру навіть до середини XIX ст. етнонім «русин» залишався широко поширеним як самоназва населення великої території (Галичина, Буковина, Угорська Русь).

Але повернімося до повстання 1848 р. Тоді угорців підтримали й поляки, які мріяли про відродження Речі Посполитої. Проте великі польські латифундисти (землевласники) Галичини, боячись втратити свої землі та привілеї, виступили на підтримку австрійського імператора Франца Йосипа. В результаті після придушення повстання австрійський уряд передав польській шляхті повну владу над русинським населенням Галичини. Почалася поспішна, свідомо колонізація і, звичайно ж, остаточне окатоличення місцевого корінного населення. За ініціативою губернатора Галичини графа Франца Стадіона фон Вартгаузена, русинів стали іменувати «Ruthenen» – рутенами. Надалі розпочалася пропагандистська кампанія, спрямована на штучне протиставлення росіян і рутенів, які нібито є окремими народами.

На той час у межах Галичини встиг побувати російський «експедиційний корпус», посланий Миколою I на «приборкання угорців». Місцевих жителів, особливо інтелігенцію, надихнула не стільки могутність «російської зброї», скільки духовна близькість, що збереглася на генетичному рівні з часів Давньої Русі, схожість мови, церковна обрядовість. З 1849 р. почався сильний культурний рух за відродження руського обличчя Галичини, Буковини та Угорської Русі, за прилучення до спільноруської культури й використання російської літературної мови. Це був потужний поштовх до духовного відродження придушеного польською та угорською адміністраціями народу, до появи в ньому літературної та ідейно-політичної течії, яка в українській історіографії дістала назву «москвофільство» або «русофільство», а її діячі йменуються «русофілами» та «москвофілами» [14, с. 279-280].

За свідченням історика М. Грушевського, «в руках москвофілів знаходилися усі національні організації і в Галичині і на Буковині, не кажучи вже про Україну Угорську, а «народовство» (українство – В. С.) кінця 1860-х і потім 1870-х років представлено було лише невеликими громадками інтелігенції, бідними і матеріальними засобами і культурними силами» [7, с. 506].

Таке становище викликало стурбованість Відня. Вірний своєму принципу «розділяй і володарюй», австрійський уряд поспішив узяти під своє крило слабкішу сторону. Галичанські українці стали отримувати підтримку австрійської адміністрації, а проукраїнськи налаштована частина галичанського суспільства

взяла на себе роль українського П'ємонту, прагнучи створити з Галичини і Східної України окрему державу, ворожу Росії. Тобто мова йшла про формування нової етнополітичної реальності, що потребувало зміни самоназви населення і заміни його історичної пам'яті.

Датою першої публічної презентації цього далекосяжного проекту можна вважати 25 листопада 1890 р., коли в Галицькому сеймі два руські депутати – Ю. Романчук (представник «Російського клубу», що складався з 16 депутатів сейму) та А. Вахнянин – виступили із заявою про те, що православно-уніатське населення Галицької Русі, що називає себе руським, насправді не має нічого спільного з російським народом, а є іншим, відмінним від нього народом – українцями. Це було початком т. з. «Нової ери» в політичному житті Галичини. Вже в 1895 р. у Галицькому сеймі замість колишньої російської делегації опинилася українська. Історикам не завадило б з'ясувати деякі сторони тієї підтримки, явної і таємної, яку надавав австрійський уряд галичанським українцям. Очевидно, не випадково жоден із них не постраждав за приналежність до українського руху. А репресії, яким піддавалися І. Франко, М. Павлик та інші українські діячі Галичини, були викликані їхньою революційною діяльністю, а не приналежністю їх до «народовства». І скільки б ні намагалися радянські вчені називати жертв Талергофа 1914 р. «українцями», це був табір російських галичан [10, с. 74].

На рубежі XIX і XX століть у духовному житті Галичини відбуваються важливі зміни; зокрема, російська літературна мова завойовує все більш міцні позиції. Це було пов'язано з переконанням російських галичан у тому, що, оскільки русини складають невід'ємну частину усього російського народу, вони повинні використовувати в якості літературного «спільноруського» надбання російську літературну мову. В цей період склалися умови для діяльності, за словами В. Р. Ваврика, «молодого покоління карпато-руського національного руху» [3, з. 59]. Головними представниками цього покоління були Д. А. Марков (1864-1938) і В. Ф. Дудикевич (1861-1922). Ідеологія нового курсу зводилася до наступного: «в умовах Австро-Угорщини – національно-культурна єдність усіх трьох гілок російського народу..., а згодом і політична єдність з Росією» [3, с. 64]. Цей рух мав широку підтримку в народних масах. Показовим є такий приклад. Виступаючи в 1907 р. у віденському парламенті, лідер староруської партії Д. А. Марков виголосив промову російською літературною мовою. У відповідь міністр внутрішніх справ барон Бинерт заявив, що в Австрії немає російського народу, окрім старообрядців-ліпован. Але тут же до

столиці надійшло сто тисяч петицій на захист російської мови [1, с. 26-27; 110, с. 127]. І тоді польсько-австрійська адміністрація починає все більш широко використовувати давно вже сформульований спосіб «rušcišć rusina na rusina» – «нацькувати русина на русина», використовувати українських союзників.

У ряди галичан-українців починається активне вербування самих юних, пропонуються гасла порятунку «всіма забутої України, яка перебуває в чужих лапах» [26, с. 130]. Ці гасла знаходять відгук і «в селах з чисто російською національною свідомістю» [25, с. 132]. Важливим елементом цієї роботи було створення товариств під назвою «Січ». Це пожежно-гімнастичні організації, побудовані за типом зовнішньої схожості із запорізькою Січчю. Досі залишається таємницею, які бюджетні та позабюджетні кошти використовувалися для створення цих організацій. Як пише російський історик С. М. Щеголев, перші «Січі» в Галичині з'явилися в 1900 р. одночасно зі вступом на політичну арену М. Грушевського; через 10 років таких товариств було близько 600, переважно в південно-східних повітах Галичини (Тернопільському та Сокальському) й на Буковині, тобто вздовж російського кордону.

Освітніх цілей січові товариства не ставили (за статутом вони не мали навіть бібліотек), але й пожежно-гімнастичною справою не обмежувалися. Січі створювалися з тією метою, щоб «будити в селянстві «національну свідомість» в соборно-українському (антіросійському) дусі» [26, с. 131]. Організація Січей мала чітку будову: на чолі кожної стояв кошовий отаман, який підкорявся отаманові повіту, а повіти складали «Головний січовий комітет», очолюваний отаманом, якому було надане право носіння позолоченої булави. Для селянської молоді Січі представляли великий інтерес; його складовими були міцна дисципліна, урочистості, марширування, паради, для яких обов'язковою була певна барвиста форма – козацькі шаровари, гуцульський «топірець» за поясом і широка малинова стрічка через плече, захоплюючі гасла – й усе це під заступництвом держави. «М. Грушевський цілком правий, називаючи січові товариства політичними народними клубами» [26, с. 132]. І під малинові прапори йшли юні галичани, щоб під час Першої світової війни «українські січові стрільці» («УСС») у складі австро-угорської армії воювали проти росіян у Карпатах.

Як пише сучасний дослідник В. І. Савченко, австрійська адміністрація «всіляко підтримувала українофільську течію, бачила в ній свого союзника не лише в боротьбі проти традиційного прагнення русин до єднання з Росією, але і в планах територіальних надбань за

рахунок Росії. В протилежність цьому, діяльність москвофілів, особливо з кінця ХІХ - початку ХХ століть розглядалася віденським кабінетом як відвертий прояв сепаратизму. Очевидно, не випадково розквіт українофільства в Галичині припав на час складання германо-австро-угорського блоку, що протистояв країнам Антанти» [12, с. 97].

У передвоєнні роки відбуваються дуже важливі події в релігійному житті Галичини. Ще М. Драгоманов на сторінках «Вісника Європи» в 1892 р. передбачав можливість відпадання значної частини російських галичан від уніатської церкви й переходу їх у православ'я [8, с. 480]. До 1911 р. належить перехід у православ'я руських сіл на Лемківщині, Сокальщині, Коломийщині [13, с. 599]. Хоча в Австро-Угорщині православ'я було дозволене законом, а в Буковині було пануючим віросповіданням, проте в Галичині спробам переходу з унії у православ'я намагалися покласти край у різні способи.

17 березня 1912 р. австрійською жандармерією були заарештовані два православні галичанські священники Ігнатій Гудима та Максим Сандович. Їх тримали у в'язниці два з половиною роки, не пред'являючи звинувачень. Нарешті, перед самою війною у Львові почався гучний на всю Європу процес про «державну зраду», «шпигунство» проти православних священників. Підсудні були виправдані присяжними засідателями, незважаючи на те що головуючий суддя у своїй напутній промові засідателям, очевидно, за вказівкою зверху, не приховував надії на те, що буде винесено обвинувальний вирок" [22, с. 8].

Зате на Мараморош-Сігетському процесі в Угорській Русі, який почався роком пізніше, в 1913 р., за перехід у православ'я з 94 обвинувачених (чоловіків і жінок у віці від 17 до 64 років) 32-х засудили в цілому до 39,5 років в'язниці [16, с. 71].

1 серпня 1914 р. (за новим стилем) Німеччина оголосила війну Росії. І негайно ж почалася кампанія нещадного терору проти російського населення Галичини, проти всіх, кого тільки можна було запідозрити в симпатіях до Росії. В'язниці наповнилися ув'язненими, край – шибеницями. Інтенсивно запрацювали військово-польові суди.

Не буде перебільшенням сказати: період Першої світової війни став найтяжчим періодом в історії російського руху в Галичині. Розгорнуту картину того, що там відбувалося, дає випущений у Львові в 1924-1932 рр. російськими галичанами 4-томний «Галергофський альманах», який містить зібрання різних документальних матеріалів про талергофську трагедію, – унікальне найважливіше джерело [18]. Наведені в альманаху дані переконливо змальовують цей

період як час масового фізичного знищення російських галичан, страт, знущань, насильств. Небаченим доти знаряддям розправи стали концтабори, зокрема, концтабори в чеському місті Терезин і Талергоф в австрійській Штирії; попередники гітлерівських таборів, вони стали символом того страшного часу. Страшного не лише насильствами, що чинилися австрійською адміністрацією і воєнщиною над ні в чому не повинними законслухняними мирними жителями, але й тим, що нещадними ворогами російських галичан були свої ж, галичани «українського» напрямку, які готували заздалегідь списки неблагонадійних [18, вип. 2, с. 21], за доносами яких хапали безневинних [напр., див. 18, вип. 1, с. 142, 143, 148 і т. ін.]. «На самому початку цієї війни, – пише І. І. Терох, – австрійська влада заарештує майже усю російську інтелігенцію Галичини і тисячі передових селян по списках, вперед заготовлених і переданих адміністративній і військовій владі українофілами, сільськими учителями і «попіками»» [22, с. 8]. Численні спогади жертв терору, які залишилися в живих, говорять про те, що кайнова робота своїх же викликала особливий жах та огиду.

Задовго до світової війни австрійська жандармерія вела детальні списки «неблагонадійних у політичному відношенні». У спеціальні таблиці разом з іменами підозрюваних, їхнім сімейним станом і родом занять у графу 8 заносилися «детальніші відомості» про неблагонадійність і підозрілість. Досить було запідозрити людину в яких-небудь симпатіях до російської культури або виявити, що вона колись побувала в Росії, була членом читальні товариства ім. М. Качковського, читала російську газету або просто вважалася «русифілом», називала свою рідну мову *russische Sprache* [18, вип. 1, с. 18-19]. У наступній графі рекомендувалося, як вчинити з цією особою, якщо Австрія почне навіть не війну, а просто мобілізацію. Наприклад: «Пильно стежити, в разі чого – заарештувати». Або: «Вислати вглиб країни». Іноді, щоб уславитися шпигуном, досить було подивитися на війська, які проходили, – так було заколото селянина Григорія Вовка, котрий стояв у своєму саду в селі Бортниках; жандарми заарештували й увели чотирьох 10-річних хлопчиків за те, що вони дивилися на проїжджаючий потяг [18, вип. 1, с. 35].

З 18 серпня почався наступ російських військ. Публічні страти набули масового характеру, в усіх випадках передбачалося «скорочене судочинство, щоб покарання по можливості швидко, буквально по п'ятах (*auf dem Fusse*), йшло за злочиним» [18, вип. 1, с. 29]. Один із очевидців тих подій писав: «Галіція тремтіла! Там на сході гриміли гармати, а тут

плач і крики наповнювали міста і села!» [18, вип. 2, с. 94]. Кореспондентові «Ранку Росії» Михайлу Ратову селянин із Городецького повіту розповідав про розстріли в місті: «Ось бачите, на цих деревах перед вікнами висіли запідозрені в «руссофільстві». Так прямо на деревах вішали. Доба повисить, зніме – і інших на них же вішають.. А тут за рогом учителі розстріляли. Поставили до стіни, а навпроти 5 солдатів з рушницями.. Тут, на цьому місці, з пов'язаними назад руками, підкошений кулями звалився нещасний – по доносу шпигуна. А шпигунів розвела австрійська влада масу. На огорожах, стінах – усюди висіли оголошення з розцінками: за учителя – стільки-то, за священика – стільки-то, за селянина ціна нижче і т. д.» [18, вип. 1, с. 40]. У тому ж Городецькому повіті, як розповів І. В. Вовк, було страчено без суду 60 селян, у селі Залужжі було розстріляно 5 селян, у селі Поріччі – 6, у Зушицях повішено 16, у Каменоброді страчено 55 осіб і т. д. – це тільки в одному повіті [18, вип. 1, с. 40-43].

4 серпня 1914 р. був заарештований тільки-но випущений з ув'язнення, виправданий львівським судом о. Максим Сандович, який відпочивав після процесу у свого батька, селянина на Лемківщині. Незабаром заарештували також його батька і дружину. 6 вересня без суду і слідства за наказом ротмістра жандармерії рано-вранці його було розстріляно на площі в Горлицях на очах старого батька і вагітної дружини, спеціально приведених у камери, що виходили вікнами на місце страти. Православного священика-мученика, який загинув зі словами: «Хай живе руський народ і святе православ'я!», канонізовано Польською православною церквою. Його син, який народився в Талергофі, також Максим, став православним священиком, як і його батько [18, вип. 1, с. 176-183].

Всі російські товариства у Львові з початком воєнних дій були закриті [17, вип. 1, с. 82]. В'язниці все більше переповнювалися ув'язненими: до 28 серпня тільки у Львові опинилося близько 2 тис. в'язнів, «небезпечних для держави москвофілів» [18, вип. 1, с. 27]. Жертви терору розташовувалися в різних місцях ув'язнення, але їх катастрофічно не вистачало, і тоді австро-угорська влада створила перші в Європі концентраційні табори.

Перша партія інтернованих 3 вересня 1914 р. надійшла в Терезин. Серед в'язнів табору, розташованого в 60 км від Праги, у фортеці, заснованій Йосипом II у 1780 р. для захисту країни від пруських військ, був і син селянина, молодий студент-юрист, який тільки починав свій шлях поета, вченого, громадського діяча і подвижника російського руху, – Василь Романович Ваврик. Як він писав у своїй знаменитій викривальній книзі-свідощі

«Терезин і Талергоф», «усі каземати, тюремні в'язниці і темниці, усі стайні з кінським гноєм, усі коридори і сирі підвали наповнилися вигнанцями, уродженнями Карпатської Русі. Тисячі галицьких невільників загнали німці в холодні стіни, закрили залізними дверима». І далі: "Інтелігентні і прості люди повинні були абсолютно безкоштовно весь день відпрацьовувати всякі чорні роботи не лише в самій фортеці, але і в місті, чистити вулиці, канали, убиральні в заразливих лазаретах. У гніздах вош, в гної незліченних ран і болячок необхідно було вести безперервну боротьбу з хворобами» [4, с. 82].

Ще один величезний концентраційний табір було влаштовано в Талергофі. «Талергоф, – пише один із перших його в'язнів о. Григорій Макар, – невелика місцевість, перед війною нікому не відома, являє собою досить широку рівнину, оточену з усіх боків високими Альпами. Цю місцевість призначили австрійці для російських галичан, запідозрених в державній зраді. Перший транспорт у складі 2000 чоловік обох статей прибув сюди 4 вересня 1914 року з Львова. Четверо діб тримали людей просто неба, оточивши в'язнів живим кільцем жандармів і солдатів» [18, вип. 3, с. 4]. Люди з цього транспорту були викинуті в Талергофі прямо в полі, лише комусь пощастило потрапити в ангари, що стояли в полі, й лише потім були побудовані бараки [18, вип. 3, с. 2-3].

Талергофський табір проіснував близько трьох років, з вересня 1914 по травень 1917 рр. Ув'язненими були, за свідченням священика Феодора Мерени, який пережив Талергоф, «люди різних станів і віків. Були там священики, прелати, адвокати, судді, лікарі, викладачі, приватні і державні чиновники, учителі, селяни, міщани, псаломщики, письменники, студенти, актори, військові судді, військові священики, – усі російські галичани, за винятком незначного відсотка румун, циган, євреїв, поляків, мазепінців і 3 повій з Перемишля... За віком Талергофська публіка була також дуже різноманітна, починаючи майже столітніми дідами (прелат Дольницький, 94 р.) похилого віку і кінчаючи немовлятами. У відхожі місця інтерновані супроводжувалися конвоем. Не було тут відмінності між чоловіками і жінками. Природні потреби відправляли по команді, а тих, що не встигали, проколювали багнетами... Інтерновані українофіли знаходилися під опікою адвоката Ганкевича, зятя відомого довіреного австрійського уряду Костя Левицького. І дійсно, скоро вони були звільнені і залишили табір» [18, вип. 4, с. 158]. Були й полонені російські солдати [18, вип. 4, с. 64]. За згодом порушення режиму в'язня чекала куля [18, вип. 4, с. 20, 83 та ін.]. В'язнів направляли на примусові роботи, іноді вони могли щось заробити, але ті,

хто не мав грошей (захоплених при арешті або отриманих від рідних), а заробити були не в силах, терпіли страшний голод. З осені 1916 р., як засвідчує священик Генріх А. Полянський, у Талергофі почався голод, який тривав аж до ліквідації табору, – особливо «грізний» для безгрошових в'язнів. Усі писали до своїх прохання присилати посилки, а посилки не доходили. «З голоду померло в останньому році багато нашого селянства; команда живила їх самими юшками, ми не могли їм дати їсти, бо самі ледве-ледве жили...» [18, вип. 4, с. 127-128].

Постійними були знущання з ув'язнених і тортури. Особливо в ходу були поодинокі ув'язнення і тортури "підвішуванням", коли караного підвішували за руки, пов'язані ззаду мотузком. Коли влітку 1915 р. в Талергофі почався рекрутський набір у знекровлену австрійську армію, майже вся викликана до набору інтелігенція записувалася при переключці як «руська» (національність *russische* називалася навіть у дипломах деяких із них, докторів прав). «Команда засудила усіх, які записували себе росіянами, до 21-денного арешту, а потім: і до *Anbilden* (підвішуванню) на 2 години! І пішли наші за це в арештантські бараки» [18, вип. 4, с. 123].

Жахливими були санітарні умови в таборі, особливо в перші місяці його існування. Відхожі місця були відкритими, ув'язнених виводили туди під конвоем, тільки по 20 осіб, розповсюдженням було кепкування і знущання солдатів над нещасними жінками [18, вип. 3, с. 1-2]. Бараки були переповнені. Замість належних 200 осіб у них розміщували іноді до 500, в'язні спали на соломі, яка мінялася дуже рідко, і на ослаблених в'язнів почалося справжнє нашествя вош, а за ними – епідемія тифу, яким перехворіла безліч народу, який забрав, починаючи з листопада 1914 р., за два місяці, за повідомленням в'язня І. Васюти, до 3 тис. жертв [18, вип. 3, с. 14-15].

Під час мобілізації, що проводилася серед в'язнів Талергофа восени 1915 р., був узятий в австрійську армію і В. Ваврик, переведений на той час сюди з Терезина. Він опинився серед багатьох, хто вимушений був захищати престол монарха тоді, коли над їхніми батьками й рідними здійснювалися насильства і вбивства ім'ям того ж монарха. Влітку 1916 р. на італійському фронті В. Ваврик був узятий в полон, а «весною 1917 р. за допомогою російського посла Гирса отримав свободу, поїхав у Францію і поступив добровольцем в російський корпус, що бився проти німців. Через Англію і Льодовитий океан переїхав в Петроград в той час, коли хилилася до падіння влада Керенського» [18, вип. 4, с. 87].

У 1915 р. рекрутський набір сильно зменшив число в'язнів, проте після відступу російських військ із Галичини розпочалася нова

хвиля жертв, серед яких були й українофіли, і поляки, і євреї, «усі, хто знаходився в контакті з російськими військами. Порожні місця в Талергофі знову заповнилися» [18, вип. 3, с. 9].

21 листопада 1916 р. помер імператор Франц-Йосип. «Коли імператором став Карл I, – писав в'язень Талергофа о. Г. Л. Полянський, – велів 7 травня 1917 року відпустити усіх заарештованих додому. У своєму рескрипті Карл I пише: «Усі заарештовані росіяни не винні, але були заарештовані, щоб не стати ними»» [16, с. 73].

За неповних три роки існування табору через стіни Талергофа пройшли понад 30 тис. осіб [4, с. 97]. Тисячі ув'язнених загинули від голоду, заразливих хвороб і побоїв. У Прикарпатті майже не було села або сім'ї, не постраждалих від австро-угорської влади. За деякими оцінками, австро-угорська влада знищила під час Першої світової війни не менш ніж 60 тис. русинів, підданих Австро-Угорщини, серед яких були люди похилого віку, чоловіки, жінки, діти [19, с. 210].

Думається, праві ті, хто стверджує, що талергофська трагедія була трагедією усього російського руху й усього народу Галичини. Масштаби цієї трагедії багатьох тисяч сімей були б незрівнянно скромнішими, коли б не зрадницька роль українофілів, які були п'ятою колоною галичанського національного руху, помічниками австрійської адміністрації та воєнщини. Чи були в Талергофі українофіли? Безумовно були, проте їхня присутність була швидше випадковістю. В цілому Талергоф став не просто місцем мук тисяч російських галичан, а символом «галицько-російської Голгофи». І знаменною в цьому відношенні є позиція вітчизняних авторів щодо цієї проблеми. Українські історики, і міжвійськові, і радянські, і заокеанські, намагаються про Талергоф узагалі не говорити або згадувати мимохідь, а талергофську трагедію називати бідною західноукраїнського населення взагалі, у багато разів зменшуючи її масштаби. Так, Українська енциклопедія, видана у Львові в 1920-х рр., називає цифру в'язнів до 7 тис. Услід за нею Українська радянська енциклопедія повідомляє, що «число репресованих в Талергофі досягало 7 тис. людей. Більшість з них склали українці з Галичини і Буковини, були також представники інших національностей, російські військово-полонені» [20, с. 37]. Американський історик Мегочі пише: Під час свого спішного відступу на початку війни «габсбургські війська, особливо угорські гонведи, здійснювали помсту над багатьма жителями, яких вони вважали російськими шпигунами. Декілька сотень чоловік, – і місцевих русофілов і місцевих українофілів, – православних і греко-католиків були спішно розстріляні, повішені або

відправлені до концентраційних таборів, найганебніше відомий – Талергоф в Штирії)... Русофіли «звертали особливу увагу на «Талергофських мучеників», лояльних патріотів, які страждали за свій народ (their nation)». Це єдині згадки про Талергоф у тексті роботи Мегочі [10, с. 150].

В ході Галицької битви російські війська 21 серпня (3 вересня) 1914 р. взяли Львів, а до 8 (21) вересня 1914 р. було зайнято всю східну частину Галичини, майже всю австрійську частину Буковини з Чернівцями. Наприкінці травня 1915 р. германо-австрійським військам вдалося прорвати фронт, і російська армія була вимушена тимчасово залишити Східну Галичину. Безліч галичан втекли при наближенні германо-австрійських військ у Росію, побоюючись помсти з боку австро-угорської влади. Тільки за останній тиждень перед залишенням Львова канцелярією генерал-губернатора графа Г. А. Бобринського було видано 10 926 перепусток. Причому перепустки видавалися на чоловіків призовного віку 18-50 років, а в перепустці вказувалася кількість членів його сім'ї. Тисячі біженців покидали свої рідні місця без перепусток. Безліч галичан знайшли притулок у Ростові-на-Дону, де було навіть утворено спеціальну гімназію для їхніх дітей [8]. За даними А. Бахтуріної, до серпня 1915 р. в Росії було вже близько 100 тис. біженців із Галичини [2, с. 182]. Зайнявши Східну Галичину, австро-угорська влада відновила репресії з новою силою. Комендант Львова генерал Римль, призначений на цей пост після відступу російських військ, у своєму секретному рапорті написав, що галичанські росіяни поділяються на дві групи: русофілів та українофілів. З огляду на те, що русофіли є державними зрадниками, «треба їх нещадно знищувати» [19, вип. 1, с. 30-31].

З початку війни більша частина діячів російського руху пройшли муки Талергофа. Проте одного з найбільш яскравих лідерів російського руху того часу, депутата парламенту і львівського сейму, відомого Д. А. Маркова, чекало найгірше – страшна віденська в'язниця «Чортова вежа» і процес за звинуваченням у державній зраді. Окрім нього, на цьому так званому Першому віденському політичному процесі в якості обвинувачених було притягнуто ще 6 осіб: це депутат віденського парламенту В. М. Кирилович; адвокат, доктор прав К. С. Черлунчакевич (захисник М. Сандовича на львівському процесі 1914 р.); адвокат І. М. Драгомирецький; журналіст, кореспондент «Нового часу» Д. Г. Янчевецький; селянин Ф. Дяків і коваль Г. Мулькевич [18, вип. 2, с. 142]. В якості свідків звинувачення були притягнені українські діячі Галичини. Серед них Кость Левицький, лідер та ідеолог українського

націоналізму, який незабаром, у 1918 р., став одним із організаторів і керівників Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР); професор Львівського університету Кирило Студійний, пізніше – радянський академік; редактор львівського українського «Діла» Ярослав Веселовський та інші.

Уся діяльність русофілів мала цілком легальний характер, судити їх не було за що. Але їх судили не за діяння, а за переконання, недаремно адвокат Ф. Ваньо, залучений до процесу як свідок-експерт, прямо сформулював: «Хто вживає російську мову, не може бути хорошим австрійцем; хорошими австрійцями є лише українці, тому усі члени російсько-народної партії – зрадники, бо вони не українці» [18, вип. 2, с. 144]. Головний обвинувачений Д. А. Марков у своєму блискучому останньому слові неодноразово говорив, що діяльність русофілів проходила в рамках закону, а насамкінець підкреслив: «Мене захищає правда, а сила правди непереборна. Ця правда – моя національна ідея, ідея культурної і національної єдності руських племен. Незважаючи на те що сьогодні цю ідею придавили важкі камені ворожих політичних устремлінь, я переконаний, що ця ідея, ця моя правда, знайде дорогу до світла»!.. А оскільки «мета українства негативна, саме розбиття єдиної національної культури російських племен, то я не вважаю його культурним рухом, я вважаю його осоружним культурі, і вже з цих чисто культурних причин не є прибічником українства» [10, с. 157]. Усі зазначені особи були засуджені до страти через повішення [18, вип. 2, с. 142-146]. Проте їх урятував від смерті Микола II. Через іспанського короля Альфонса XIII йому вдалося добитися заміни страти на довічне ув'язнення [10, с. 157].

У 1915 р. було заціяно так званий Другий Віденський процес [18, вип. 2, с. 146-147]. Він відбувався з 4 вересня 1916 р. по 17 лютого 1917 р. Були ті ж звинувачення, ті ж українські свідки звинувачення. Список обвинувачених очолював д-р Кассіян Дмитрович Богатирець, православний протоієрей з Буковини (1868-1960) [11, с. 6-8]. Великий культурний і громадський діяч Буковини, він виступив на процесі з блискучою мужньою захисною промовою і завершальним словом, в якому сказав: «Легко можна передбачати, що нас військовий суд засудить до страти, але я переконаний, що тую Австрію, котора засудить мене сьогодні до страти, я напевно переживу» [10, с. 157]. З 24 осіб тільки семеро були виправдані; священник Гавриїл Гнатишак, привезений у Відень з Талергофа, не дочекавшись вироку, помер у в'язниці. Інші були засуджені військовим судом до страти. Амністія імператора Карла I навесні 1917 р. врятувала засуджених від загибелі [18, вип. 2, с. 146-147]. В'язні обох процесів дістали

свободу й надалі повернулися на батьківщину.

Таким чином, трагедія в'язнів Талергофа і Терезина отримала формальне завершення. Російський рух Галичини вийшов з епохи Першої світової війни знесиленим і знекровленим. Лютнева революція 1917 р. в Росії визнала за краще його просто "не помітити".

Під час Громадянської війни деякі російські галичани поповнили ряди білих армій, хоча явище це не носило масового характеру. «Під час Першої світової війни, – пише Р. Д. Мирович, – в Росії на положенні біженців опинилося близько двохсот тисяч галицьких «москвофілів». У одному Ростові на Доні було близько шести тисяч галичан. І ось з цієї великої маси людей в рядах білогвардійців опинилося декілька десятків, нехай декілька сотень людей, переважно зеленої молоді, що не особливо розбиралася в хаосі революційних подій. Притому вербування в білогвардійці здійснювалося не офіційними органами галицьких «москвофілів», а приватними особами» [10, с. 159].

Серед тих, хто взявся захищати «єдину і неділиму», був і В. Р. Ваврик. «У Ростові на Доні він поступив в південноросійську Добровольчу армію, був двічі поранений, вироблений в чин капітана і в 1920 р. з Криму евакуювався в Сербію, звідки переїхав в Закарпатську Русь і в Ужгороді став редактором «Російського Православного Вісника». У 1921 р. поступив в Празький Університет ім. Карла, закінчив філософський факультет в 1925 р.. На початку наступного року запропонував вчену дисертацію, за що отримав диплом доктора по слов'янській філології», – так оповідає про ці роки життя В. Ваврика коротка довідка в Талергофському альманаху [18, вип. 4, с. 87-88].

Після Великої Вітчизняної війни люди віруючі, вірні спільноруським ідеалам, далекі від комуністичних переконань, російські галичани-інтелігенти протягом усього радянського періоду в рідному краї були людьми другого сорту. Вони стали радянськими службовцями, працівниками сфери культури, тільки зрідка їх допускали до викладання. Зокрема, В. Р. Ваврик працював старшим науковим співробітником Львівського історичного музею, лектором з історії міста Львова. Як учасник «білого руху» і «русофіл», перебував під підозрою. Нарешті, 21 листопада 1956 р. йому, докторові двох університетів, було присвоєно вчений ступінь кандидата філологічних наук. Проте тут же почалися з новою силою доноси та інтриги, в результаті яких наприкінці того ж року він був вимушений піти з роботи на жебрацьку пенсію, на яку й жив до своєї кончини в 1970 р. [10, с. 179].

Такими були реалії радянського часу. На догоду політичній доцільності історія «російських галичан» була піддана радянською

владою забуттю і остракізму. В сучасній Україні ця тема також не вивчалася як «незручна» з точки зору ідеологів будівництва «національної

держави». До чого це може привести, ніхто не замислювався, а марно.

1. Аристов Ф. Ф. Карпато-русские писатели / Ф. Ф. Аристов. – Т. 1. – М., 1916. – XVI. – 304 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ftp.malorus.org/mnib030-Aristov-KarpatoRusPisateliTom1.djvu>
2. Бахтуріна А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Ю. Бахтуріна. – Послесловие В. В. Шелохаева. – М.: Вече, 2000. – 264 с.
3. Ваврик В. Р. Краткий очерк галицко-русской письменности / В. Р. Ваврик. – Лувен, 1973. – 80 с.
4. Ваврик В. Р. Терезин и Талергоф / В. Р. Ваврик. – М.: Софт Издат, 2001. – 144 с.
5. Гербільський Г. Ю. Передова суспільна думка в Галичині (30-і - середина 40-х рр. ХІХ ст.) / Г. Ю. Гербільський. – Львів: Вид. Львівського ун-ту, 1959. – 160 с.
6. Головацкий Я. Ф. О первом литературно-умственном Движении русинов в Галиции со времен Австрийского владения в той земле / Я. Ф. Головацкий // Науковий збірник, издаваемый литературным обществом Галицко-русской матицы. – Львов: Напечатано в книгопечатне Ставропигийского Ин-та, 1865. – Вып. I-IV. – 39 с.
7. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К.: Золоті ворота, 1990. – 525 с.
8. Драгоманов М. П. Политические сочинения. – Т. I.: Центр и окраины / М. П. Драгоманов. – М., 1908. – 493 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ftp2.mnib.org.ua/mnib460-Dragomanov-PolitSocineniya.djvu>.
9. Жаткович Ю. Праці з історії Угорської Русі / Ю. Жаткович. – Упорядк. і передм. О. С. Мазурка. – Ужгород, 2008. – 452 с.
10. Пашаева Н. Очерки истории русского движения в Галичине ХІХ-ХХ вв. / Н. Пашаева. – М.: Имперская традиция, 2007. – 201 с.
11. Р. Д. М. (Мирович Р. Д.) Апологет православия перед австрийским судом: К 100-летию со дня рождения митрофорного протоиерея д-ра Кассиана Дмитриевича Богатырца (1868-1968) / Р. Д. М. // ССКР. – 1969. – № 3-4.
12. Савченко В. Н. Восточная Галиция в 1914-1915 годах: (Этносоциальные особенности и проблема присоединения к России) / В. Н. Савченко // Вопросы истории. – 1996. – № 11-12. – С. 95-106.
13. Свистун Ф. П. Прикарпатская Русь под владением Австрии. – Ч. 2. (1850-1895) / Ф. И. Свистун; изд. А. Маркова. – Львов: Тип. Ставропигийского института, 1896. – 741 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oldbook.megacampus.com/index.html#!go=part-856/page.htm&go=part-856/page.htm>.
14. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
15. Суляк С. Русины в период Первой мировой войны и русской смуты / С. Суляк // Международный исторический журнал «Русин» [Кишинев]. – 2006. – № 1 (3).
16. Суляк С. Талергоф и Терезин: забытый геноцид / С. Суляк // Русин. – 2008. – № 3-4. – С. 69-75. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstor.com/ukrstor/suleak-talergof-terezin.html>.
17. Такман Б. Августовские пушки / Б. Такман. – Пер. с англ. О. Касимова. – М.: Молодая гвардия, 1972. – 496 с.
18. Талергофський альманах: Пропамятная книга австрийских жестокостей и насилий над карпато-русским народом во время Всемирной войны 1914-1917 гг. – Вып. 1-4. – Львов: Издание «Талергофского комитета», 1924-1932. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstor.com/talergof/>.
19. Талергофський альманах: Русская Галиция и «мазепинство». – М.: Имперская традиция, 2005. – 592 с.
20. Талергоф // Украинская советская энциклопедия / Под ред. М. Бажан. – 2-е изд. – Т. 11. – Кн. 1. – К.: УСЭ, 1984.
21. Тарнович Ю. Ілюстрована історія Лемківщини / Ю. Тарнович. – Львів: Накладом видавництва «На Сторожі», 1936. – 285 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lemko.org/books/III/>.
22. Терох І. І. Українізація Галичини. Свободное слово Карпатской Руси / І. І. Терох. – 1962. – № 5-6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sinsam.kirsoft.com.ru/KSNews_735.htm.
23. Уткин А.И. Первая мировая война / А. И. Уткин. – М.: Изд-во Эксмо, 2002. – 672 с.
24. Флоря Б. Н. Новые данные о начале контактов Киевского митрополита Йова (Борецкого) с Россией / Б. Н. Флоря // Вестник церковной истории. – 2011. – № 3-4. – С. 225-232.
25. Широкоград А. Русь и Литва / А. Широкоград. – М.: Вече, 2004. – 400 с.
26. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С. Н. Щеголев. – К., 1912. – VII. – 588 с.

27. Яковлев Н. 1 августа 1914 / Н. Яковлев. – М.: Молодая гвардия, 1974. – 315 с.

РЕЗЮМЕ

ТЕРЕЗИН И ТАЛЕРГОФ – ЛАГЕРЯ СМЕРТИ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ **Сурнин В. Б. (Ужгород)**

Статья раскрывает некоторые малоизвестные стороны русского движения в Галиции на рубеже XIX-XX вв., а также причины его разгрома австро-венгерскими властями в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, Галичина, русины, геноцид, концлагеря, Талергоф, Терезин.

SUMMARY

TEREZIN AND TALERGOF – ANNIHILATION CAMPS OF THE FIRST WORLD WAR

V. Surnin (Uzhhorod)

The article exposes some not popular parties of Russian motion in Galichina on a border of XIX-XX centuries and also reasons of its defeat by Austrian-Hungarian authorities in the years of First world war.

Keywords: First world war, Galichina, Ruthenians, genocide, concentration camps, Talergof, Terezin.